

ISKANDAR MADG‘OZIYEV,
Andijon davlat universiteti o‘qituvchisi

MULLO XOLBEK ANDIJONIYNING HAYOTI VA ADABIY MEROSI XUSUSIDA

Annotatsiya: Maqolada XIX asrda Andijonda yashab ijod qilgan shoir va tarixnavis Mullo Xolbek Andijoniyning hayot faoliyati va uning qalamiga mansub “G‘urbatnoma” asari xususida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: qo‘lyozma, madrasa, tarixiy-avtobiografik doston, jangnoma, tazkira, personifikatsiya, qo‘lyozmalar fondi, avtograf.

Аннотация: В статье рассказывается о жизни и творчестве поэта и историка Мулло Холбека Андижани, жившего в Андижане в XIX веке, и написанного им произведения “Гурбатнаме”.

Ключевые слова: рукопись, медресе, историко-автобиографическая поэма, жангнома, тазкира, персонификация, рукописный фонд, автограф.

Abstract: The article talks about the life and work of the poet and historian Mullo Holbek Andijani, who lived in Andijan in the 19th century, and the work “Gurbatnama” written by him.

Key words: manuscript, madrasa, historical-autobiographical poem, jangnoma, tazkira, personification, manuscript fund, autograph.

Qadimiy Andijon zaminida ko‘plab ulug‘ siymolar – mutafakkir shoir va adiblar yetishib chiqqan. Afsuski, so‘nggi bir yarim-ikki asrda yuz bergan talato‘plar va tabiiy ofatlar natijasida aksar madaniy-ma‘naviy yodgorliklar yo‘qolib ketgan. Bu esa Andijonning boy o‘tmishini tiklash va o‘rganish imkoniyatini muayyan darajada cheklanishiga sabab bo‘lgan. Biroq, shunday bo‘lsa-da, baxtli tasodif tufayli saqlanib qolgan ayrim yozma yodgorliklar borki, ular noma‘lum sabablarga ko‘ra hali hanuz o‘rganilmay kelmoqda. Bular orasida tarixchi olim va shoir Mullo Xolbek Andijoniyning “G‘urbatnoma” asari ham bo‘lib, u Qo‘qon xonligi tarixi, xususan Andijonning keyingi 2 asrlik o‘tmishini tiklashda g‘oyat muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Mullo Xolbek Andijoniy shaxsiyati, ilmiy-adabiy merosini o‘rganish va uni keng jamoatchilikka, xalq ommasiga yetkazish dolzarb vazifalardandir.

Mullo Xolbek taxminan 1839-40-yillarda Andijonning shimolida joylashgan Xo‘qandqishloqqa (hozirgi Paxtaobod tumani) tobe’ Cho‘mbog‘ish¹ qishlog‘ida tavallud topgan. Otasi Muhammad Muso ibn Muhammad Ashur Qo‘qon xonligida katta obro‘-e‘tiborga ega nufuzli harbiy amaldor, ayni paytda ilm-ma‘rifatli shaxslardan bo‘lgan. “G‘urbatnoma”da u kishining akasi Muhammad Rahim bilan birgalikda Xo‘qandqishloq markazida masjid-madrasa barpo etganligi yoziladi [1.3-12]:

*Bobomiz Mullo Ashurdin uch og‘oyin erdilar;
Ulug‘i Muhammad Rahim boylig‘ maqomda turdilar;*

¹ Muallif asarda uni Cho‘mbog‘ish va Cho‘ngbog‘ish shakllarida qo‘llaydi – I.M.

*Shubhasiz mol jamlashib Alloh yo'li ko'b berdilar,
Saxiylik bobida el Vaqqosi soniy derdilar,
Madrasa qilmoqqa taklif-maslahat qilg'an otam,
Bosh bo'lub ul madrasa to bitgucha turg'an otam. [3.244]*

Mullo Xolbek dastavval ushbu madrasada o'qiydi, so'ng yanada chuqurroq ilm egallash maqsadida xonlik poytaxti Qo'qonga borib tahsilni davom ettiradi. Bir necha yillar mobaynida Qo'qon madrasalarida zamonasining yetuk ulamolaridan saboq olib, Mallaxon hukmronligi davrida (1858-1862) o'qishni tamomlaydi. Ayni shu yillari u ajdodlari, xususan otasi izidan borib, harbiy sohaga – sarbozlik xizmatiga kiradi:

*...Mallaxon marhumining asrida tahsil vaqt edi,
Aylab askar Mallaxon aksar ishin ko'rgan ko'zum... [3.258]*

Mullo Xolbek O'zganga Amir Muzaffar hujum qilganda Amirlashkar Alimqul qo'shini tarkibida unga qarshi kurashadi, keyinchalik tug'dor-yasovul darajalarigacha ko'tarilib, turli harbiy yurishlarda ishtirok etadi. Po'latxon davrida (1873) bir muddat hudoychilar safida ponsad lavozimida faoliyat olib boradi:

*Ko'rub erkan mani ul Marg'ilonda,
Ki tug'dor yasovul erdim onda.
Qilib ponsad yasovulg'a Fo'lodxon,
Hudoychilar safida erdim ul on. [3.134]*

1875–1876-yillarda Qo'qon xonligi Chor Rossiyasi tomonidan egallaganidan so'ng ayrim mahalliy amaldorlar rus ma'murlari e'tiborini qozonish, o'z “sadoqat”ini namoyon qilish maqsadida sobiq amaldor, harbiylar hamda xalq o'rtasida nufuzga ega bo'lgan shaxslarni obro'sizlantirish yoxud shaxsiy adovati orqali ularga nisbatan turli ig'vo va bo'htonlar uyushtirish evaziga baland “martaba”larga erishishni ko'zlaydilar. Afsuski, Mullo Xolbek ham ana shunday tuhmatga uchraydi. Ya'ni “Ma'murga qo'shilib ig'vo qilgan”, “Xalqni xat orqali qo'zg'olonga chaqirgan” qabilidagi soxta da'volar bilan qo'lga olinadi. Mazkur voqea tafsilotini muallif quyidagicha bayon qiladi:

*...Kelib o'rus bilan ul hol yig'ib bir muncha o'lja-mol,
Vo'lo'stnoy bo'ldi ul battol bu ko'rgonim qolodur deb.
Bo'lub tilmoch ilan sirdosh haromi bad asl ul hosh,
“Muso o'g'li sirrimni fosh qiladurg'an balodur” deb.
Sabab bo'ldi o'shal manga yozildi barcha ulkanga,
Gubirnatur – yarim xonga ki “bul ish na bo'lodur?” deb.
Qilib buyruq yozib xatga bul ishni palavoy sutga,
So'ralsun birinchi jadga ishi ma'lum bo'lodur deb.
So'rabdir: “xat bitibdursan, buzug'liqni kutubdursan,
G'azot deb qasd etibdursan, zakun sandin so'roydur” deb.
Dedim: “kelmas bu ish qo'ldin, so'ratqil o'ng bilan so'ldin,
Iki suv o'rtasi eldin avval-oxir bilodur” deb. [3.143]*

Ming afsuski, to‘rt daha qozilarining ijobiy xulosasi va xayrixohlarning xolis guvohligi ham inobatga olinmay, tuhmatchi mingboshining ig‘vosiga ko‘ra harbiy dala sudi qarori bilan Toshkentga yuboriladi. U yerda “ikki qish va uch yoz” hibsda saqlanadi, va nihoyat 1878-yilda unga nisbatan Sibir surguni jazosi tayinlanadi. Dastavval Orenburgga, bir muddatdan so‘ng Rossiyaning boshqa shaharlariga navbatma-navbat etap qilingan Mullo Xolbek oxiri Voronej guberniyasiga qarashli Nijnedevitsk shahrida o‘n yilga yaqin turib, jazo muddatini o‘taydi. Taxminan 1888-yillarda Toshkentga – Turkiston general-gubernatori nomiga ariza bilan murojaat qilib, tuhmat bilan nohaq qamalganini bildiradi. Nebaxtki, arizasi qanoatlantirilib, surgun bekor qilinadi. Shuning bilan Mullo Xolbekning asirlik mashaqqatlari tugab, o‘z yurti Andijonga qaytadi. Bu to‘g‘rida shoir quyidagilarni yozadi:

*Yozib arza ko‘ngilda muddao bor,
Ki ul Toshkandda bosh hokimg‘a, ey yor.
Jo‘nattim po‘chtadin aylab tavallo,
U soat sa‘d ekan lutf etti Mavlo.
Yetib boshliqg‘a ul xat bo‘ldi maqbul,
Manum qaytmog‘ima, do‘stlar, sabab shul.
Yozibon bosh hokim oq xong‘a noma,
Xalos etmak uchun ta‘kidi tomma.
Qilib lutfi karam mango Ilohim,
Xati ozod yozib o‘tmish gunohim.
...Yetib keldim elimga bo‘ldi behbud,
Ki go‘yo yangidin toftim tavallud. [3.255]*

Mullo Xolbek bu muddat davomida o‘zining “G‘urbatnoma” nomli tarixiy-avtobiografik dos-tonini yaratadi. U 7273 misradan iborat bo‘lib, “Tahdidi qalamravi shohi Farg‘ona”, “Jangnomai amirlashkar Alimqul”, “Tazkirai ulamoiyon va zulehtirof fi baldai Andijon” kabi qismlardan iborat. Struktur jihatdan masnaviy, g‘azal, murabba‘, muxammas, musaddas janrlaridagi she‘rlardan tarkib topgan asar turkiy tilda, g‘oyat ravon tarzda bitilgan va tarixiy voqea-hodisalarga asoslangan. Muallif asarni davr shohidlaridan eshitgan, o‘z boshidan kechirgan, shaxsan guvoh bo‘lgan, shuningdek, ayrim tarixiy kitoblarga tayangan holda yozgan. Muqaddimada shoir asar kompozitsiyasi va uni yozishdan maqsadini quyidagicha ifodalaydi:

*Bu so‘z din bo‘ldi ma‘lum ko‘hnadur, bil,
Etib taftish u shohlar ta‘rixin qil.
Ki mo‘jaz, muxtasar shahnoma bo‘lsun,
Alimqul ishlari jangnoma bo‘lsun.
Pirovardini g‘urbatnoma ayla,
Gahi yig‘lab, gahi hangoma ayla.
Diling topmas qaror so‘zlanmasang to,
Olib qo‘lg‘a qalam yoz, ibn Muso. [3.12-13]*

“G‘urbatnoma”ning birinchi qismi bo‘lgan “Tahdidi qalamravi shohi Farg‘on”da muallif Qo‘qon xonlari tarixini bayon qiladi. Asarda u ushbu qismni tatar olimi Shahobiddin Marjoniyning “Mustafad al-axbor” nomli asariga tayanib yozganini aytadi:

*Bor Qozon shahrida bir oliyjanob,
Taftish aylab ul aziz volomaob.
Ul asirlar ichra himmat sarf etib,
Bir tavorix dastlab ul zot az kitob,
Kirdi qo'lg'a ul tavorix do'sti yor,
Nomi oning "Mustafad al-axbor".
Nasr erkan, nazm qildim man faqir,
Sohibin Shahobiddin Marjoniy der. [3.15]*

Ilk bo'limda muallif Qo'qon xonligi tashkil topishidan to rus qo'shinlarining Toshkentni egalashi voqealariga batafsil to'xtaladi. Jasoratli sarkarda Amirlashkar Alimqul (1831-1865) qahramonliklari va uning halokatidan hikoya qiluvchi jangnoma qismida Mullo Xolbek Qo'qon xonligi tanazzuli sabablari xususida so'z yuritib, hukmdorlarning qat'iyatsizligi, xonliklarning o'zaro noittifoqligi, harbiy amaldorlarning sustkashligini keskin qoralaydi. Ma'mur botir boshchiligidagi qo'zg'olon, Po'latxonning taxt tepasiga kelishi, Abdurahmon oftobachining muvaffaqiyatsiz harakatlari, xonlikning ruslar tomonidan egallanishi tafsilotlari bilan bo'lim nihoyalanadi.

Asarning keyingi o'rnida u o'zining surgun qilinish voqealari tafsiloti, asirlikda kechirgan og'ir kunlari, dastavval ukasi, so'ng otasining vafotidan xabar topgani va ayni paytdagi iztiroblarini nihoyatda ta'sirli tarzda qalamga oladi. U o'z og'ir hissiy kechinmalarini marsiya shaklida ifodalashga harakat qiladi. Shuningdek, safarnoma xarakteridagi surgun bilan bog'liq o'rinlarda u o'z ko'zi bilan ko'rgan va yashab o'tgan – Xo'jand, Toshkent, Turkiston, Oqmachit, G'azali, Irg'iz, Orenburg, Samara, Sizran, Morshansk, Rijest, Kozlov, Voronej, Nijnedevitsk shaharlari tasvirini keltiradi. Qolaversa, u asirlikda hamsuhbat bo'lgan va tanishgan juda ko'plab kishilarning nomlarini birma-bir sanab o'tadi.

Mulla Xolbek asarining so'nggi bo'limini Andijon ulamolari va mo'tabar zotlari zikriga bag'ishlaydiki, ular bizga shahar tarixida muhim iz qoldirgan shaxslar ro'yxati – personofikasiyasini tiklash imkonini beradi. Ayni choqda muallif Vatanga qaytganidan so'ng u yerda ro'y bergan ayrim voqealar – Jome' madrasasining bino qilinishi va uning hayotidan qiziq lavhalar keltirib o'tadi. Jumladan, Mahmudaliboy, Jome'ning bosh mudarrisi Mullo Xoliqberdi oxundomla, madrasa mutavallisi Tojimuhammad, Xo'qandqishloq va keyinchalik Andijon mingboshisi Qodirqul, boylardan Mirkomilboy, Ahmadbek hoji hamda Xolbek qushbegi madrasasi mudarrisi Sayyid Muhyiddin maxdum va boshqalar xususida g'oyat qimmatli ma'lumotlarni bayon qiladi.

Aytish lozimki, Mullo Xolbek Andijoniy hayoti va ilmiy-adabiy merosi xususida alohida monografik tadqiqot amalga oshirilmagan. Uning qalamiga mansub yuqorida mazkur yagona asarning bugunga qadar faqat 1 nusxasi ma'lum bo'lgan [4.150]. Ya'ni "SVR" (O'zFAning Sharq qo'lyozmalari to'plami)ning VII jildida uning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida № R-8816 inventar raqam ostida 150 sahifadan iborat to'la bo'lmagan nusxasi saqlanishi qayd etilgan [5.39]. Mazkur nusxa ustida ilk bor atoqli tarixchi olimlar prof. R.Shamsutdinov [6.10], P.Ravshanov [7.25] va Sh.Vohidov[2.225-229]lar tadqiqotlar olib borgan, qo'lyozmaning qisqacha ilmiy tavsifi va undan ayrim parchalarni e'lon qilganlar.

So'nggi izlanishlar natijasida "G'urbatnoma" asarining muallif tomonidan qayta ishlangan to'la nusxasi ham mavjudligi aniqlandi. Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi fondida Tr-q 70 tartibli, inventar № 5064 raqam ostida saqlanuvchi ushbu qo'lyozma nusxa 300 sahifadan iborat bo'lib, 22x17 sm o'lchamga ega rus fabrika qog'oziga ikki ustundan iborat tarzda qora siyohda jaliy qalam bilan nasta'liq xatida yozilgan. Kitob muqovasi to'q ko'k va yirik nuqtalardan iborat mato qoplangan qattiq kartondan, yonlari va burchlari teridan ishlangan va taxmi-

nan 1900-1910-yillarda kitobat qilingan. Asarda kotib nomi keltirilmaydi. Zotan, ko‘p o‘rinlarda asosiy matnga tuzatishlar kiritilgani, ayrim sahifa hoshiyalariga qo‘shimcha baytlarning yozilgani uning muallif dastxati (avtograf) ekanligidan dalolat beradi.

Asarda uning yozilgan yili maxsus qayd qilinmagan, biroq voqealar mazmunidan kelib chiqib XIX asrning 70-yillari oxiri XX asr boshlari oralig‘ida yozib tugallanganligini taxmin qilish mumkin.

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, so‘nggi yillarda adabiyotshunoslik, matnshunoslik, adabiy manbashunoslik kabi fan sohalari ilmiy-nazariy jihatdan taraqqiy topdi. Bu esa xalqaro tajriba va prinsiplarga asoslangan holda ilmiy tadqiqotlar olib borish imkoniyatini yanada kengaytirdi. Shu nuqtayi nazardan Mullo Xolbek Andijoniyning “G‘urbatnoma” asari yuqorida sanalgan aspektlarda o‘rganilib, nashr etilishi kelajakda uning yana boshqa qator fan yo‘nalishlarida amalga oshirilajak tadqiqot ishlari uchun manbaviy asos o‘laroq xizmat qilishi shubhasiz.

(Ushbu maqola Andijon davlat universitetining 2024-yil 7-fevralda tasdiqlangan jamoaviy ilmiy-innovatsion tadqiqotlarni rivojlantirishga qaratilgan № 04-12 loyihasi doirasida bajarilgan.)

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *Andijon viloyat davlat arxivi. 128-fond, 1-ro‘yxat, 170-ish. – 3-23 betlar.*
2. *Vohidov Sh. Qo‘qon xonligida tarixnavislik. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 316 b.*
3. *Mullo Xolbek ibn Muso Andijoniy. G‘urbatnoma. Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyi fondi. № 5064 inventar raqamli qo‘lyozma. – 300 b.*
4. *Mullo Xolbek ibn Muso Andijoniy. Alimqul jangnomasi va G‘urbatnoma. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondi. № R-8816 inventar raqamli qo‘lyozma. – 150 b.*
5. *CBP AH Y3CCP. VII том. – Ташкент: Из-во “Наука” Узб., 1964. – 554 с.*
6. *Shamstudinov R., Ravshanov P. Amirlashkar Alimqul tarixi. Alimqul jangnomasi (parcha). – Toshkent, 1997.*
7. *Shamsutdinov R., Ravshanov P., Hakimov A. Amir Lashkar Alimqul // Andijon tarixidan lavhalar. – Andijon: “Andijon nashriyot-matbaa” OAJ, 2008. – 260 b.*

